մանասան եւ սկ գան գործել է խոստան։» Ի՞նչ կը հասկրնայ Տուբիա այս վճռով։ Ոչ այլ ինչ՝ բայց Աքիկարու եւ Նադանայ պատմութենէն հանուած հետեւութիւն, ինչպես բացատրէ կ՚ըլլայ Տովբիթայ քով Աքիկարու հաշակատար տեղէն զոր արդէն յառաջ բերինք, այսինքն (ԹԳ, 12)՝ «Այլ Աքիքարոս ապրեցաւ... եւ էլ նա (Նադան) փոխանակ նորա է խոստան. եւ Մանասէ (Աքիկար) սկսը ողորմութիւնս եւ ապրեցաւ յօսոբ տանու (յորոգայից) զոր թաքոյց նմա, եւ Ադամ՝ (Նադան) անկաւ յորոգայթ եւ կորեաւ։» Հաս ալ Տուբիայի վճռին իմաստ կ՚ունենայ՝ միայն երբ նկատենք դէպն Աքիկարու պատմութենէն հանուած առած մը։[2] Եւ այսպէս երկու գրոց կապը կը հաստատուի նաեւ առածներովն։ Միայն թէ հոս դժուարութիւն մը կայայ հանուիլ։ Տովբիթայ քով կը շեշտուի միշտ «ողորմութիւն» բնելու լաւութիւնն, ինչպէս նաեւ յիշեալ տեղն Աքիկարի համար ալ յատկապէս կը հաստատուի թէ «արար ողորմութիւն» եւ անով փրկուեցաւ սխալանքէ։ Բայց արդ խիկարու քով հետք չենք գտներ «ողորմութիւն» բնելու մասին բան մը, ոչ ալ առած մը։ Միայն թէ մեկնութիւնը գիւրին է, եւ այս մեկնութիւնը գտնուած մը կու տայ նախնականին էական կէտին։ «Ողորմութիւն» Ս. Գրոց մէջ յաւուկ իմաստ մ՚ունի զոր Ցոյնք ալ ἐλεημοσύνη բացատրութեամբ յայտնել ջանացած են, այս բառերը ասվօրական թարգմանութիւն եղած են առաջնականաց [ארקע] յաւուկ բացատրութեան[3] որ կը նշանակէ թէ «Ողորմութիւն» (առւրը ողորմածութեան) եւ թէ «Արդարութիւն» ընդհանրապես. (Տնինդ. այսպէս նաեւ Ա՝առթ. Զ. 1 [4] Զգոյշ լերուր ողորմութիւնդ ձերում մի առնել առաջի մարդկան» եւն։) Այս կը տեսնենք Ս. Գրոց մէջ շատ տեղեր, նաեւ Տովբիթայ մէջ[5]. եւ կը տեսնենք որ յոյն եւ ըստ հեբեւոդրի նաեւ. Հայ թարգմանք այս մէկ բառին երկդիմի իմաստը բացատրելու համար կրկին բառով սահմանած են թարգմանել, օրինակի համար Տովբ. ԹԲ, 9՝ «Որք առնեն ղողորմութիւնս եւ ղարդարութիւն (յոյն՝ οἵ ποιοῦντες ἐλεημοσύνας καὶ δικαιοσύνας)՝ լցցին կենաց[6] եւ ներմանեաց,[7] ուր բնագիրը սիշեալ նոյն միտքն բառն է։ Այժմ նկատելով իրն այս տեսակիտով, այսինքն որ հնոց քով «ողորմութիւնք» եւ «արդարութիւն» յաջորդից գաղափար մըն էին միեւնոյն բառով բացատրուած, կը գտնենք որ Աքիկարու քով ալ չէր պակսեր այս մտքին առած մը, նաեւ արդի խիկարի մէջ կայ օրինակի համար առ խօսքը՝ հայերէնին համեմատ՝ «Որգեակ, ողբարուխիկ իմ անփոքրիկն իմ (Տմմ. «ողորմութիւն եւ արդարութիւն») ֆէլեաց դիս եւ ապրեցոյց զիս», եւն։ Յայտնապէս Աքիկարու նախնականին մէջ ալ կար հոս միայն յիշեալ արամէական բառը։

Երկրորդ կէտ մ՚որ նոյնպէս առնչութիւն գժուարութիւն մըն է, կրկին առիթ կու տայ նախնականին ուրիշ մէկ կէտը պարզելու։ Տովբիթ կ՚ըսէ (Բ, 18) որ Աքիկար գտնուելեց դիւրն իւր կուրութենան առեն երկու տարի «Ինձ՝ ըսէ՞ նա յեղկ՚ասիցս»։ Արդի Ձեռը (խիկար) չի նշանակեր այսպիսի ճամբորդութիւն մը։ Այս հակառակութիւնը կրնայ միեկնուիլ նաեւ սակայն, եթէ ուշադիր, որ նախնականին փոխառելով արդի «խիկարին» Ձեռ առնելու առեն գործ ունացած է այս պարագան։ Սակայն շատ աւելի լաւ է ուրիշ միեկնութիւն մը, զոր կու տայ Պիւլնն գիտնականը։ Ա յսինքն՝ որ հոս սրբագրելոյ է Տովբիթայ գրոց օրինակներուն բնութեցումն։ Աքիկար թաւտոցի կամ գեռնասիսրի մէջ պահուեցաւ, ինչպես գիտենք։ Արդ Տովբիթ ալ նոյնը կ՚ըսէ հոս ըստ Պիւլնեի, այսինքն՝ «մինչեւ չորեքտասն ամ ի թաւտոցն» (կամ՝ ի գեռնասիսրն)։ Իսկ արդ բնագիրն ὅλῳ (թաքչէլ) բառը շատ նման կը հնչէ «ὑλῆς» (եղեմայիգա) առեսան, որ անունն ըստ այսմ յիշեալ «թաւքասց» բառին յոյն թարգմանչին սխալ հասկրնալէն յառաջ գալած է։ Եթէ ուշիղ է կարծիքս (— վասն զի գժուարութիւններ կրնան հանուիլ, եւ ընդհանրապես աւելի պարզ միեկնութիւն ալ կրնայ տրուիլ,[8] —) կասկածութեան կէտ մ՚այս կ՚ըլլայ։ — Սակայն անցնինք այժմ ուրիշ կէտերու։

(Շարունակելի։) Հ. Ե. Տ.

ԳԱՍՄԱԿԱՆ

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՆԿՍՊՆՅՈՒԹԻՒՆ ՎԵՐՀՈՒՆՑՄԱՆԿՈՒՆՔՆԵՐ ՆԿՍՊՈՐՈՒԹԻՒՆԻՆ ՀՒՄՈՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շարունակութիւն։)

Բողոքական եկեղեցւոյն ազեւրագիրներն, առանց արձագանգի չմնացին։ — Ինչպէս տեսանք խնդիրը՝ Դրւոնսիլլուանիոյ կառավարու-

---

1 Յես Հանդ. Ամս. էվ 79· Յանուար. 2։

2 Նոյնն տեսնել ընդհանրացած կը գտնենք առ Սիբրացայ Ի·Ե, 12 (տպ. Վենետ. 1833, Ի·Ե 15) «Գատաստանս տղորմութիւն ի շանհարանս քո, եւ այն փրկեսցէ զքեզ յամենայն չարչարանաց»,

3 Հմմտ. առաջական [ɔɔ] (արդարութիւն) եւ ուրիշ Ձեւով [ʔʌɔ] (ողորմութիւնք, առւրը)։ Նոյն կարգի թարգմանութիւնք յանախ են նաեւ առաջականէն եկած մեր թարգմանութեանց մէջ, այսպէս Զգօղի եւն քով։

4 Այսպէս օրինակի համար նոյն իսկ Սղմ. ճճԱ. 4 խօսքին մէջ՝ «Ողորմած, գթած եւ արդար է Տէր» այս նոյնատիպ է քան բնագրին «արդար, բառը։ Յովերիմայ քով հմմտ. Դ, 6–7 «...եւ աւերեցուն զոր գործեն պատճառութիւն. յղեցից քոց առնելոցս զողորմութիւնս» եւն. Դ, 8, 11, ԺԲ, 8 եւն. տես նաեւ յաջորդը։

5 Ուրիշ օրինակներ՝ Տովբ. ԺԲ, 8 «Բարի են ապրելք պահքդ եւ ողորմութիւնէ եւ արդարութիւնդ» ԺԲ, 11՝ «Լիր գու ողորմած եւ արդար», հմմտ. Բ, 14 «Ո՛ր են ողորմութիւնք քո եւ արդարութիւնդ ըստ յոյնին. (Հայերէնին մէջ կը պակսին հոս Բ, 10–17 համարները)

1 Յես կէ 157։ Ասորերէն, ուրիշ խօսքի մը մէջ ասի նոյնը, այսպես՝ «Որգեակ, յամենա ասացեալ գքեզ եւ գաս յամենայն իմոյ կորնանեցեր գիս (= հոյ՝ էվ 156)· Բայց արգարութիւնն իմ ֆէլեաց գիս» եւ նման խօսք մ՚այլ տեղ։

2 Այսպես Աքիկարու պատմութեան այն կէտը որ պատգամ կը տայ ոչ ոքի անկարգութիւններ ընել ծառայից եւ ազախնեաց հետ՝ ընականապես կ՚ենթադրէ որ Աքիկար այն միջոցին բացակայ էր ամէնորդական եւն։

թեանն խոչընդոտ ելաւ։ Ասիկա արձանագրուած Թիւններէն վերջացնելու համար ատենակալը թեան խրկեց։ — Հոս՝ ինդիրը ծանր կերպարանք մ՚առաւ։ Երդման կոչուեցան արժանաւոր վկաները, որոնց առջեւը դրուեցան յայտնի հարցումները.

1. Նախ. Գիտէ՞ վկան, յայտնապէս ու ապահովակա՞ս, կամ՝ արժանահաւատ վկաները լսած է, որ այսօր ալ կանգուն կեցող հոռմէական կաթոլիկ եկեղեցին Միքայէլ Աքաֆի իշխանին մահուանէն ետեւ՝ բողոքականներէն կաթոլիկ կէսականաց ձեռքն անցնելով, այն տաճարի արքունական գանձուց տեղապահ, Ծովհ. Սէնտրէի, ասոր փոխարէն բողոքականաց՝ ուրիշ եկեղեցւոյ տեղ տուած ըլլայ։ — Թէ որ այնպէս է ո՛ր, որ փողոցին մէջ եւ ինչ տեսակ երկիր տուաւ եկեղեցւոյ եւ ժողովրդապետութեան համար։

Երկրորդ. Ա՛ն՝ Ծովհ. Սէնտրէյին կարած ու տուած տեղն որո՞նք առին բողոքականներէն. եւ ինչ կերպով։ Ասոր փոխարէն, ո՛ր եւ ի՞նչ տեղ տուին։ Ա՛ն տեղը մշանջենապէս տրուեցաւ բողոքականաց։ Եւ Ծովհ. Սէնտրէյի կարած տեղւոյն, մանաւանդ թէ յատաջագոյն յիշուած եւ այսօր ունեցած տեղւոյն հաւասար է, նմա՞ն է, եւ արդեօք յարմա՞ր որ հոն աստուածային պաշտամունքներն առանց արգելքի եւ անհանգստութեան կարենան կատարուիլ։ Երբ ջրերն ողղեն — եւ ուրիշ անյարմար ժամանակները, — կրնա՞յ հոն աստուածային պաշտամունք կատարուիլ։ — Թող ըսէ վկան։

Երրորդ. Ցիշեալ Ծովհ. Սէնտրէյի ժամանակն, երբ եկեղեցին առնուեցաւ, առնուեցան նաեւ բողոքական եկեղեցւոյն քահանային եւ ուսուցչին՝ որոշեալ ցանելու եւ հերկելու յարմար երկիրները։ Եւ եթէ Թողուեցան այն տաճն, անկից ետքն, ո՛ր միջոցին, ո՛ր ժամանակն առնուեցան եւ ո՛վ առաւ։ — Տրուեցա՞ւ ատոնց տե՞ղ ուրիշ երկիր. ուսկից որ եկեղեցին եւ իրեն պաշտնատէրները կարենան ապրիլ։ — Փարձեալ.

Չորրորդ. Երբ՝ իբր 1781ին, այն տաճնէ քահանան Ծովսէփ Ռ. Վ.ՀՀափաս կայսեր ա. ղերսագիր մը ներկայացուց, հոս Եղիսաբեթհաւսպոլսոյ մէջ՝ զանգակներուն նկատմամբ — որ այն միջոցին դժուարին էին, եւ որոնց վրայ բողոքականք իրաւունք մ՚ունենալ կը համարէին. — աղերսագրին ինչ պատասխան եկաւ, որո՞ն ձեռքը հասաւ, եւ ինչ հրաման տրուեցաւ զանգակներուն համար։ Այս հրամանին նկատմամբ, այն տաճնի դատաւորն որո՞ն յայտնեց բան մը. եւ ի՞նչ կերպով։ — Վերշապէս.

Հինգերորդ. Ինչ գիտէ վկան քողքաքանաց գերեզմանոցին վրայօք։ Ա՞նչափ էր անոր տարածութիւնն, որչափ որ է այսօր կամ ընդհակառակն անկէ կարուեցա՞ւ բան մը։ Ու եթէ կարուեցաւ, որո՞ն հոգաբարձութեանը ժամանակ պատահեցաւ այս բանս։ Երկու կողմանէ, ու վերջէն, ո՞րչափ առնուեցաւ ու տրուեցաւ անկէ քաղքին Դռնորոգին։ — Ի մանաւանդ որի տեսած ու լսած է վկան, որ այն միջոցին, երբ թմբերը կանգնուեցան՝ հին գագաղներուն մէջ Հանգչող դիակներն ալ կարուած ըլլան։ — Ա՛յս բաներէ՛ վկան, ամէն պարագաներոնէ, երդումի ընելէն ետեւ, ըստ իր խղճմտանացն ըսէ. — Նաեւ անոնց անուններն որոնք այս նիւթիս մէջ գործակից եղած են։ — —

Տանուելեց վկայ ներկայացան տաճնին, ու առնք վերոյիշեալ հարցմանց ու կէտերուն վրայ, այլեւայլ կերպով յայտնեցին իրենց կարծիքն ու գիտութիւնը. բայց մէկն ուրիշի յայտնի ու մեկին, մէկալն ուրիշի մտքի ու անորոշ։ Սակայն գրեթէ ամէնք մի եւ նոյն բաները վկայեցին։

Ասոնց մէջէն, յատաջ կը բերեմ միայն մէկ երկու հոգւոյ վկայութիւնն, զովհետեւ գրեթէ միեւնոյն վկայութիւնները տուած են մեկալներն ալ։

Արդ՝ առաջին վկան էր՝ Ծովհաննէս Ռօպ, 56 տարեկան, ուղղափառ կաթոլիկեայ։

Ան առաջին կէտն այսպէս վկայութիւն տուաւ։ Ես յայտնի ու ապահովապէս չեմ գիտեր։ Բայց իրրեւ տղայ անանկ լսած եմ մնջաքուրեա, որ Եղիսաբեթհաւսպոլսեցի էր, եւ քողքական քահանային հինին, որ հիմակուան ուղղափառ հունգարական եկեղեցին, Աքաֆի իշխանին մահուան ժամանակն առնուեցաւ բողքականներուն ձեռքէն։ Մինչեւ այն տաճն քողքականներուն էր։ Ու այն տաճն քողքական եկեղեցւոյն տեղ, Պուտէի կոչուած փողոցին մէջ, տուին եկեղեցւոյ տեղ մը, ուր որ այսօր Ջար Դաւիթ անուանով Հայ մը կը քնակի։ Բայց ան բանը չլսեցի որ մեծապատիւ փաստաբան Սէնտրէյ առած ըլլայ։ Միշտ ան լսեցի թէ Հայերն առին։

Ան երկրորդն, Ան քողքական եկեղեցւոյն առնուելէն ետեւ, իբրեւ փոխարէն Պուտէի փողոցին մէջ տուած ժողովրդապետական տեղն ալ, Հայերը քողքականներէն առնելով (Թէ ինչ կերպով, չեմ գիտեր) — այնպէս լսեցի

digitised by A.R.A.R.@

որ — ասոր փոխարէն տրուեցաւ անկից ետքը եկեղեցւոյ եւ ժողովրդապետութեան տեղ, ազնուականաց փողոցին մէջ, ուր որ Հիմակ Ստեփանոսեան (անշուշտ Ակորշոյ) մնհուանէն եւս Զապավա անուն Հայ մը կը նստի։ Ա.յս տեղը՝ եկեղեցւոյ յարմար է, բայց չի կրնար համեմատուիլ առնուած եկեղեցւոյն, եւ անկից ետքը՝ պատեհի փողոցին մէջ տրուած, եւս առաւել, հիմակուան տեղւոյն հետ. որն որ քաղքին ծայրը, հեռու տեղ մըն է. եւ ամենեւին եկեղեցւոյ յարմար տեղ չէ. մէյ մ՚անոր համար, որ գնդեւներու մէջ է. մէյ մ՚ալ որ՝ երբ ջրերը կ՚ողողեն ու ցեխ է, հոն եւ ոչ իսկ ասուսուածային պաշտամունք ազատապէս կրնան կատարուիլ, եւ մանաւանդ երբ ջրերը շատնան, մարդ եւ ոչ հոն կրնայ երթալ։

Ա. երրորդն. Երբ որ եկեղեցին առնին, այնպէս լսեցի որ այն քաղքական եկեղեցւոյն վերաբերեալ ամէն եկամտի երկիրներն ալ առնուեցան, թէպէտ եւ, ինչպէս ի լսելոյ գիտեմ, այնչափ կար, որ անոնցմէ քահանան եւ վարպետը հանգիստ կերպով կրնային ապրիլ։ Առնուեցան նաեւ ան ցորենը, մարացորենը, գինին եւ ուրիշ տասանորդներն, որոնք դղեակէն կուգային, ասոնց տեղացի քաղքական քահանաներուն, անմնհ յիշատակաց արժանի Աբաթի իշխանին տուներ։ Բայց թէ, ասոնց առնուելէն ետեւ, տրուեցա՞ւ փոխարէն ուրիշ եկամտի երկիր եւ կամ՝ ասոնց նման բան մը, չեմ կրնար ըսել։

Ա. չորրորդն. Այն աղերսագրին վրայ, զոր քաղքական քահանան, տէր Պանեայեան, մնացոյց Ծովսէփ Ր. վեհափառ կայսեր — այն ժամանակ որ Եղիսաբեթապոլիս եկած էր — նկատմամբ զանգակներուն, որ այն միջոցին գղեակին էին, որ զանգակներն, աղէկ գիտեմ, քաղքականներէն առած հիմակուան ուղղափառ եկեղեցւոյն կը վերաբերէին — նպաստաւոր պատասխան ընդունեցան քաղքականք։ Ես ալ անձամբ ներկայ էի, երբ որ պատուելի տէր Պանեայի, կայսեր երկնցուց աղերսագիրը։ Տուած պատասխանն, այն տունի գաւառօրեայ Մէքայէլ Ձիգիի ձեռքն անցաւ, որ Ծովսէփ կայսեր, աղաչանաց թղթին տուած պատասխանն — ինձ՝ իբրեւ այն տունի քաղքական մարդու եւ միանգամայն եկեղեցապահի — այս. խօսքերով յայտնեց. Ալ այսուհետեւ ազատապէս կրնաք հնչեցընել զանգակները, մեռել ունեցան տուներնիդ։

Ա. հինգերորդն. Քաղքականաց գերեզմաններուն տեղն ես ալ՝ շատ աւելի մեծ գիտեմ, եւ տեսած եմ։ Վասն զի շատ տուն չկայ, որ Հայերը՝ մեծկակ կտոր մը քաղքին Դոնորագին հետ միացուցին։ Թէպէտ ան միտքս չէ, թէ արուն հոգաբարձութեան ժամանակն եղաւ այս գրաւումը։ Սակայն ան ատյգ է, թէ շատ աւելի ընդարձակ էր։ Ան ալ հաստատութեամբ գիտեմ ու յաւուրց աչալուրերովս տեսած եմ, թէ երբ գերեզմաններուն քարերը չնեցին, Հայերը՝ շատ գագաղ, եւ այն գագաղներուն մէջ եղած մնթմինները ալ՝ կտրտեցին։ Ա. Հարցմանց — ինչպես կը կարծեմ — ծերերն աղէկ կրնայ կրնան ըլլալ։ Ա.ելի չեմ գիտեր։ —

Երրորդ վկան, պատուական տիկին Ծուդիթ Սիլկեարդօ, 93 տարեկան, չմիացեալ։

Ա. առաջինն. Ա.յսօր ալ կանգուն կեցած ուղղափառ եկեղեցին՝ քաղքականներէն առնուելով՝ ի լոյս գիտեմ, թէ այն տեղւոյն փոխարէն, մեծապատիւ Սէնորէյ, քաղքականներուն՝ Ազնուականաց փողոցին մէջ — ուր որ կը նստին Հանգուցեալին որբեւարներն եւ Մարգուց, — եկեղեցւոյ տեղ եւ ժողովրդապետական երկիր տուած էր։ Ա.յս տեղն եկեղեցւոյ յարմար էր։

Ա. երկրորդն. Գիտեմ, թէ Հայերն առին քաղքականներէն, այն կտրուած տեղը, զոր Սէնորէյ տուած էր Ազնուականաց փողոցին մէջ՝ իրրեւ ժամի տեղ։ Բայց թէ ինչպէս. չեմ գիտեր. եւ ասոր վրայ, տուին այսօրուան քաղքական եկեղեցւոյն տեղը։ Սակայն, ոչ Սէնորէյին յատկացուած տուած, եւ ոչ ալ հիմակուան տեղը, նման է առնուած հին եկեղեցւոյն եւ ժողովրդապետական տեղւոյն։ Ի մանաւանդ, հիմակուան քաղքական եկեղեցւոյն տեղն եւ ոչ ալ եկեղեցւոյ տեղ է. վասն զի հեռու իրմէ՝ երբ ջրերը կը յորդին եւ ցեխ է, եւ ոչ իսկ կրնայ անոր մնտեղուիլ։ Ուր թողուցինք որ հոն աստուածային պաշտամունք ազատապէս կատարելն անկարելի է։

Ա. երրորդն. Եկեղեցւոյն առնուելու ժամանակը չառնուեցան քաղքական եկեղեցւոյն ցորենի եւ խոտի դաշտերը, հապա անկից ետքը, գաբրիէլ Ղեմէնի հոգաբարձութեանն տունը, իր ամէն այգիներովն, որոնք շատ էին. այնպէս որ եկեղեցւոյ մարդիկն անոնցմով կ՚ապրէին։ Բայց թէ անոնց տեղ ուրիշներ տրուեցան. չեմ գիտեր. եւ ոչ ալ մէկ մը լսած եմ։

Ա. չորրորդն. Միայն այնչափ կրնամ ըսել այս Հարցման, որ երբ Ծովսէփ կայսր եղիսաբեթապոլիս եկաւ, այն տունի քաղքական քահանան տուաւ Գորին Մեծափառաբեհանն

digitised by A.R.A.R.@

աղերսագիր մը։ Բայց թէ ինչ կար աղերսագրին մէջ եւ ինչ պատասխան եկաւ, չեմ կրնար ըսել։

Ա՛ռ Հինգերորդն. Գերեզմանոցը՝ շատ աւելի ընդարձակ ու մեծ գիտեմ, քան որչափ է հիմակ։ Ուրիշ բան չեմ գիտեր։ —

Վեցերորդ վկան, պատուաւոր քաղաքացի մը, Մարտինոս Կէօրփի, բողոքական, 52 տարեկան։

Ա՛ռ առաջինն. Որովհետեւ այս բանս շատ հին է, չեմ կրնար գիտնալ. բայց ընդհանուր զրոյցէն, իբրեւ սոյգ, այնպէս լսած եմ, որ ըսած ըլլան շատ արժանահաւատ մարդիկ, թէ այս Հռոմէական կաթոլիկէ եկեղեցին, որ ընդհանուր անուամբ՝ Հռնգարական կ՚անուանուի, հին ատեններէ՝ ողորմած Հոգի Միքայէլ Աբաքիր իշխանէն յառաջ ու իր ժամանակը բողոքականներուն է եղեր։ Բայց թէ ինչ կերպով Հռոմէականց ձեռքն անցաւ, եթէ լսած ալ եմ՝ չեմ յիշեր։ — Լսեցի ալ որ առնուած եկեղեցւոյն տեղւոյն փոխարէն՝ բողոքականաց ուրիշ եկեղեցւոյ տեղ տրուեցաւ, Ագնուական փողոցին մէջ, բայց չեմ կրնար ըսել, թէ ո՛ւր էր այն տեղը։

Ա՛ռ երկրորդն. Թէ այս Ագնուական փողոցին մէջ տրուած տեղն ինչ կերպով, որոնք առած են բողոքականներուն ձեռքէն, եւ անոր տեղ նորէն ուրիշ մը տուած ըլլան, չեմ գիտեր։ Եա միայն հիմակուանը կը ճանչնամ։ Եւ չեմ՝ալ գիտեր, Թէ ինչ ճամբով եղաւ այս բանս։ Ան սոյգ է, որ քառասուն ֆիորինի գնեցին։ Բայց անանկ անչարմար տեղ մըն է, որ ցեխ եղած ատեն եւ մանաւանդ երբ որ ջրերը կը շատնան, հոն երթալ անկարելի է։ Ա՛յս տեղն՝ եկեղեցւոյ համար ցած է։ Գնդուներուն մէջն ալ ըլլալով՝ անոնց խօսակցութիւնները մարգուն երբեմն գայթագղութիւն ու անհանգստութիւն կը պատճառեն։

Ա՛ռ երրորդն. Ես ի լրոյ միայն կրնամ ըսել, Թէ բողոքական եկեղեցին եւ անոր մարգիկն, արօտականներ, խոտի դաշտեր, անտառներ, պտիւնները ունեցած են։ Բայց ատոնց՝ ո՛րչափ եւ ո՛ւր ըլլալը — երբ՝ եւ որմէ ձեռաք առնուած ըլլալն որոշ չեմ գիտեր։ Թէ հիմակ քիչ ունի՝ ան սոյգ է։

Ա՛ռ չորրորդն. Ես ալ լսած եմ, որ երբ Ծովակի կայսր հոս եկաւ — ժամանակը ճշդիւ չեմ կրնար ըսել — այն ատենուան բողոքական քահանան, որուն անունը չեմ գիտեր՝ աղերսագիր մատոյց երկրէն եղած զանգակներուն համար, զորոնք բողոքականք կը պահանջէին։ Թէ այս աղերսագրին ինչ պատասխան եկաւ, չեմ գիտեր։ Ա՛յսչափս լսեցի իբրեւ սոյգ, որ անկից ետքը բողոքականք ալ, այնպէս գործածեցին այն զանգակներն, ինչպէս կաթոլիկականները։ — Ա՛յս Հարցման վրայօք ուրիշ բան չեմ գիտեր։

Ա՛ռ Հինգերորդն. Ես ալ գիտեմ Թէ բողոքականաց Թաղուելու տեղն աւելի ընդարձակ էր, քան որչափ է հիմակ, բայց քաղաքը Թումբ մը քաշեց անոր քով եւ բաւական կտոր մը Դանորգին տուաւ։ Թէ ո՛րբ կանգնուեցաւ այս ամբարտակն եւ ո՛վ էր քաղքին հոգաբարձուն, մոռցած եմ։ Բայց Թէ այն առթիւ գագաղներ եւ անոնց մէջ հանգչած մարմինները կարուած, մկուն գլուխը, մկուն ոտքը հեռացուցած ըլլան՝ ստուգութեամբ կրնամ վկայել, որովհետեւ յառաջ աչքերովս տեսած եմ։ Ասոր նկատմամբ բողոքականք գանգատեցան այն առնելան դատաւորին, Պիկողայոս Շիֆֆին, բայց ինքպատասխանատուաբ՝ Թէ "չարտմին շատ, որովհետեւ ամէնքը փոսի մը մէջ ալ կրնան սղմիլ։"

Ա՛ս ամէն վկայութիւններէն, ժամանակակից տարեգիրներէն, կահագիրներէն եւ արձանագրութիւններէն ու փոխն ի փոխն եղած պաշտօնական նամակագրութիւններէն եւ տեղեկագրութիւններէն իրբեւ սոյգ կրնանք հետեւցընել, նախ, Թէ այսօրուան Հունգարացւոց կոչուած ուղղափառ եկեղեցին, հին ատեններէ՝ բողոքականացն է եղեր. Թէ ունէին անշարժ երկիրներ ու կալուածներ, որոնք՝ իրենց այնչափ եկամուտ կը բերէին, որ եկեղեցին եւ անոր պաշտօնատէրներն շատ պատշաճի անոնցմէ կընային ապրիլ։ — Երկրորդ Թէ, Թէպէտ Սէնաբէյ, արքունական գանձուն Հոգաբարձուն, այս՝ իրենցմէ առած եկեղեցւոյն փոխարէն ուրիշ տեղ մը տուած է, բայց Հայք զայն ալ անոնցմէ յափշտակած ու ողրմելի ձախճախուտ տեղ մը տուած են քաղքէն դուրս, գնդուներուն տեղն՝ որ բոլորովին անչարմար էր աստուածպաշտութեան կատարելու։ չէ Թէ միայն գնդուներուն պատճառաւն, որ հոն կը կուռլտէին ու կը կանչուըռտէին, երբ բողոքականք իրենց աստուածպաշտութիւնը կը կատարէին, հապա նաեւ անոր համար, որ շատ տեղ մ՚ըլլալով՝ ջրով կը լեցուէր, եւ այս միջոցին, նոյն իսկ անոր մտանելն անկարելի էր։

Երրորդ։ Ագնատրակցյս բողոքականաց գերեզմանոցն աւելի ընդարձակ էր, եւ Հայք,

digitised by A.R.A.R.@

անկէ քաւական մաս մը կտրելով՝ կալուածա-տէրութեան հետ միացուցին. անշուշտ անոր համար, վասն զի բողոքականաց Թիւը նուազե-լով՝ յառաջուան չափ գերեզմանատեղւոյ պէտք չունէին։ Բայց անխոհեմ գործ էր ան — որ բոլորովին ստոյգ պիտի չըլլայ — Թէ երկիրը՝ գերեզմաններուն զատելու համար փոս փորած կամ ամբարտակ չինած ատեններն, բողոքակա-նաց մեռելներուն դագաղներն ալ կտրտած մեռելները տեղէն շարժած ու նետած ըլլան։

Դատաստանական երկարատեւ խնդրոց ու քննութեանց հետեւանքն ան եղաւ, որ Գրան-սիլուանիոյ վերին կառավարութիւնը հրամայեց, 1817 Մայ· 8ին գլուժէն, եղիսաբեթուպոլսոյ քաղաքապետութեան, որ բողոքականներուն — իրենցմէ առնուած եկեղեցւոյն, արօտաստան-ներուն, եւայլն, փոխարէն՝ ուրիշ տեղեր տայ՝ մէկ ամուսն միջոցին մէջ։ Եւ այս բանիս վրայօք տեղեկացնէ զբաղունական վերին կառավարու-թեան խորհուրդը։

Ս. Հաւասիկ հրամանագրին Թարգմանու-թիւնը.

"Ցանուն ամենագթած Տէառն մերոյ, որուն կայսերական Թագաւորական եւ առաքե-լական վեհափառ կայսեր, իշխանի մեծին Գրան-սիլուանիոյ, տիրոջ սիգաւորական վիճակաց եւն.

"Խոհեմ եւ հըզօհայեաց արանց, ողջոյն շատ եւ շնորհք՝ մեր կայսերական աեւտնէն բազմացիր։ — Այս մեծ իշխանութեան մէջ եղած բողոքական եկեղեցւոյն վերին տանէն — Դեկտ. 29ին — մեր առջեւը գրած տեղեկու-թիւնէն, որուն Համեմատ, այն քաղքին բո-զոքական եկեղեցին — իրմէն առնուած եկեղե-ցական շէնքերուն եւ եկամտաբերուն փոխարէն՝ եկեղեցւոյ, ժողովրդապետութեան եւ ուսուցչի տեղ, դարձեալ կանոնիկոսական երկիրներ կը ինդրէ, ներփակուած Թղթերովը մէկ տեղ — բնագիրները՝ մեզի գարձընելու պայմանաւ — Ձեզի կը խրկինք, այն Հրամանաւ, որ վերին եկեղեցական տանէն փափաքը գոհ ընէք։ Եւ այս կարգադրութեան, ինչպիսի կերպով կա-տարուելուն վրայօք, մինչեւ գալ Ցունիս ամսոյն վերջը Ձեր տեղեկութիւնները մեր արքունա-կան կառավարութեան խորհրդին առջեւը դնէք.

"Վեհափառական բարեյաժար կամք կը մնամ.....

"Ցուեալ՝ Գրանսիլուանիոյ մեծ իշխանու-թեան Թագաւորական կառավարութենէն ի Գլուժ, յամի Տէառն 1817, Մայիս 8։

Տ· Կ· Գ· Լ· Պանֆի յ· ժ·ո

Եղիսաբեթուպոլսոյ ազգայինք առաջիկայ հրամանագրին հետեւութեամբը շատ նեղ վի-ճակի մէջ մնան։ Ծանր էին բարձրագոյն իշ-խանութեան առջեւն իրենց դէմ եղած ամբաս-տանութիւնները. բայց աւելի ծանր որոշումն՝ որ իրենց դէմ եղաւ։ Ասոր մէջէն դիւրութեամբ ելլել չէին կրնար։ Սակայն խնդիրն երկարեցին եւ գարձուածքով մը՝ գտնուած նեղ վիճակէն ելան։

Առաջին գործքն եղաւ, որ իրենց մոռ-րիներուն եւ լաւագործներուն խորհուրդը խնդրեցին։ Ասոնք ան խորհուրդը տուին, որ խնդիրն ուրիշ կերպով՝ նորէն վերին կառա-վարութեան առջեւը դնեն։ Ուստի քաղաքա-պետութիւնն ամէն ոյժը ժողովելով՝ Դեկ. 18ին, օրինաց վրայ յեցած պատճառներով՝ տեղեկա-գրութիւն մը մատոյց վերին կառավարութեան։

Կառավարութեան վերին խորհուրդն ա տեղեկութիւններով չատանալով՝ Դեկտ. 31ին, 12.158 Թուականով բողոքական եկեղեցական վերին տանէնին Հաղորդեց, որ իրեն (կառավա-րութեան) խրկած բոլոր պատճէններն ետ կը դարձընէ. եւ Եղիսաբեթուպոլսոյ Հասարակու-թեան յառաջ բերած պատճառները նկատելով եւ իրաւացի Համարելով. բողոքականաց եկե-ղեցւոյ, առ այժմ տեղեր եւ կանոնիկոսական երկիրներ կտրել տալ չի կրնար։

Սակայն բողոքականք այս նոր կարգադրու-թեան վրայ գոհ չեղան։ Խնդիրը՝ նորէն ձեռք առին, եւ կրկին ու կրկին գրեցին կառավարու-թեան, ստիպելով զինք, որ մէյ մ'ալ ուշադիր գործադրէ. եւ րոպէ մը յառաջ գոհ ընէ իրենց իրաւացի պահանջքը։

Վերջապէս կառավարութիւնը շատ ստի-պումներէն ձանձրացած, 1827, Աւգ· 21ին, նոր որոշում մ'ըրաւ։ Ասոր մէջ կը Հասկըցընէ Եղիսաբեթուպոլսոյ Հասարակութեան որ 1817ին տուած տեղեկութիւններն ու պատճառաբանու-թիւնները, չեն արժեր. որովհետեւ առաջիկայ գէպքին վրայ չեն կրնար մեթեցուիլ։ — Ուստի նախընթաց (1817, Դեկտ· 31, 12.158 Թուա-կանով) որոշմանը բոլորովին Հակառակ՝ կը Հրա-մայէ Եղիսաբեթուպոլսոյ Հասարակութեան, որ բողոքականաց՝ եկեղեցւոյ տեղ եւ կանոնիկոսա-կան եկամտի երկիրներ կտրէ. ապա Թէ ոչ՝ Հրամանին գործադրութեանը Համար յանձնա-կատար մը կը խրկէ քաղքին վրայ։ — Ասով ամէն բան փոխուեցաւ։

Այս նոր ու տարօրինակ Հրամանագրին վրայ Եղիսաբեթուպոլսոյ ազգայինք Թէպէտ այլ-

digitised by A.R.A.R.@

այլեցան ու զայրացան, բայց չչփոթեցան։ Ընդհանուր ժողովք մը գումարելով՝ որոշեցին, որ նորէն գրեն վերին կառավարութեան։ — Ի լոք, 1827. Նոյեմբ. 2ին, ընդարձակ տեղեկագրութիւն մը մատոյց հասարակութիւնը վերին կառավարութեան։ — Ասոր մէջ՝ օրէնքներէն, բարձրագոյն հրամանագիրներէն ու կայսերական արտօնագրութիւններէն ցուցընելու կը ջանայ որ բողոքականաց եկեղեցւոյն պահանջմունքներն ամենեւին հին ու տեղի չեն։

Թուղթը՝ Նոյ. 6ին՝ 2520 թուականով, խրկեց քաղաքապահպանութիւնը, վերին կառավարութեան։

Ասոր մէկ թղթին հայերէն թարգմանութիւնը։

"Մեծապատիւ եւ ազնուամեծար Խորհուրդ

"Մեծապատիւ արքունական կառավարութեան վերին խորհրդին, առաջնկայ տարւոյն Սեպտեմբ. 21ին՝ 7669 թուականով տրուած այն բարերար հրամանագիրին, որուն ձեռօք պարտաւորութիւն կը տրուի Եղիսաբեթապոլոյ հասարակութեան վրայ, որ բողոքական եկեղեցւոյն հաստատ, եկեղեցւոյ եւ ժողովրդապետութեան յարմար տեղեր եւ եկամտի երկիրներ կտրէ. միանգամայն բողոքականաց գերեզմանոցին տեղն իր վաղեմի սահմանին մէջ դնէ, քաղաքային խորհրդին որոշմանը համեմատ, մեր հասարակութեան առջեւը հրատարակուեցաւ։ Եւ որովհետեւ այս մեծ իշխանութեան մէջի՝ բողոքական եկեղեցւոյն առեանն, այս նիւթիս նկատմամբ, զմեզ նորէն ու նորէն ամբաստանեց՝ մենք զմեզ վերջին աստիճանի վշտացած կը գտնենք։ Ուստի այս պարագաները կը պարտաւորին, որ արքունական մեծապատիւ առեներն առջեւը, նոր ամբաստանութեանց դէմ, նոր պատճառներ աւելցընենք, այնչափ աւելի, որչափ հասատատութեամբ համոզուած ենք, թէ բարձրագոյն կառավարութեան առեներն գիմելէն զմեզ ոչ ոք կրնայ արգելուլ։

"Արդէն ասկից շատ յառաջ՝ բողոքական եկեղեցւոյն վերին առեանը ինդրած էր, ամենապատիւ արքունական վերատեսչութեան խորհրդէն, որ մեր հասարակութիւնն, իրեն եկեղեցւոյ՝ ժողովրդապետութեան տեղեր եւ եկամտի երկիրներ կտրել տայ։ Սակայն մեծապատիւ կառավարութիւնն — ինչպես պաշտօնական արձանագրութիւնները (acta) կը ցուցընեն — 1817 Դեկտ. 31ին տուած հրամանագրով՝ մեր հանգամանքներն, այնպես օրինաւոր ու իրաւացի գտաւ, որ յիշեալ նիւթին նկատմամբ բողոքական եկեղեցւոյն մատուցած աղաչանքը մերժեց — Երբ մենք, այս հրամանագրին հետեւութեամբն անվճռով կը կենայինք, ու եւ ոչ մտքերնիս կրնայինք անցընել, որ այս հրամանը դարձեալ փոփոխութեան տակ կարենայ իյնալ — առանց մեծապատիւ բողոքական եկեղեցւոյ վերին առեներն աղաչանաց նոր թուղթը մեզի հաղորդելու, առանց անոր մէջ բովանդակուած պատճառները տեսնելու, զարմանալեօք ընդունեցանք հրաման մը։ — Ակէ ստիպուած, մեր նորագոյն պատճառներն, ամենապատիւ արքունական վերատեսչութեան առջեւը խոնարհ մեծարանօք դնելու կը համարձակինք՝ յայտնելու մէջ։

"Ս. 1777. Ապրիլ 17ին, տրուած արքունական պատասխանին, եւ 1781 Սեպտ. 9ին, ամենապատիւ արքունական կառավարութեան տուած հրամանին համեմատ որոշուած է, որ եկեղեցւոյ եկամտի երկիրներ կտրուին, տրուին, միայն հասարակաց երկիրներէն։ — Արդ՝ այս քաղքին եւ անոր շրջակայ կալուածներուն մէջ, սասնկ երկիրներ չկան։ Հա՛ ամէն հասարակաց երկիր (commune terrenum) քաղքին քաղաքացեացը մէջ բաժնուած է։ Ուստի երկիր ու տեղ չկայ, ուսկից որ բողոքական եկեղեցւոյն ինդրած կանոնիկոսական մասը կարենանք կտրել ու տալ։

"Ք. Թէ՝ մեր հասարակութիւնը, բողոքական եկեղեցւոյն կալուածներն ու եկամտի երկիրներն առած, գրաւած կամ զանոնք ծախած ըլլայ՝ երբէք մէկը չկրցաւ ցուցընել, իսկ եթէ անոնք առանց օրինաւոր ձամբու (per omne inconcessum) հռոմէական կաթուղիկէ եկեղեցւոյն ձեռքն են, թող բողոքական եկեղեցին, իր պահանջմունքն, անոր գէմ ընէ, եւ ոչ թէ մեր հասարակութեանը գէմ։ — Բայց այն առեներն ալ իր պահանջմունքն օրինաւոր չէ. որովհետեւ նոյն ինքն օրէնքները հաստատած, որոշած են, որ եթէ մէկ եկեղեցւոյն աւելի եկամուտ ունի քան մէկալը, այս մէկալ եկեղեցին՝ իրաւունք չունի անկէ բան մը պահանջելու։

"Գ. Ինչպես Եղիսաբեթապոլոյ բողոքական եկեղեցւոյն յիշատակարանները կը տեսնուի. — պահանջող եկեղեցին, 1677ին, միայն երկու անչարժ կալուած ունէր։ — 1714ի արձանագրութիւններուն մէջ այնպես կը գտնենք, որ երեք խոտի գաշտ ունեցած ըլլայ։ Բայց ինչպես կ'երեւայ, մարդուն մէկին՝ աս տեղերուն միայն երկու մասին գործածութիւնը տուած է եկեղեցւոյն. ուրովհետեւ երկրորդ էջին մէջ,

digitised by A.R.A.R.@

այն բացատրութիւնը կայ, որ փոփոխակի (alternatim) խոսք կրնան հնձել։ Ուսկից յայտնապէս կը տեսնուի, թէ բողոքական եկեղեցին, երբեք խոտի դաշտեր ունեցած չէ, իրրեւ յատուկ ստացուածք։ Արդ՝ ինչ որ չուներ, զանիկա մէկն իրմէն չէր կրնար առնուլ։

"Դ. Ա՛ն արձանագրութենէն — ուստի եւ հակառակորդին յատուկ մուրհակներէն (documentum) — կը տեսնուի թէ, Հռոմէական կաթուղիկէ քահանային ձեռքն եղած ըլլան բողոքականաց եկեղեցւոյն քանի մը երկիրները։ Արդ՝ եթէ գրեթէ Տարիւր տարիէ ի վեր այն երկիրներն ուղղափառ եկեղեցւոյն ձեռքն են, զանոնք — 1759ի, Աւգուստ. 6ին — փոխադրութեան (transactionalis) պատճէնը՝ Տասանաբակութեան տալով, ամրացուց։ Բողոքական եկեղեցին, այս փոխադրութիւնը ճանչցաւ, անոր դէմ երբեք չբողոքեց։ Ուստի եթէ բռնութեամբ ալ առնուած ըլլայ այն երկիրը, ալ զօրութիւն չունի վերստանալու բողոքումը, որովհետեւ Եռեակ մտածին, Ս. Պատին ՀԸ. գլխուն, երկրորդ յօդուածին համեմատ եկեղեցական տուգծոց մէջ Տասատատուած նախագրուածը՝ արդէն իսկ զանիկա օրինաւոր ըրած է։ — իսկ ան, եթէ մէկն եկեղեցիէ մը, բան մ՝առած կամ գրաւած է, այն գրաւուած բանին կամ կալուածին տէրը, մեր Հասարակութիւնն պարտական ըլլայ ուրիշ մը տալու, օրինաց եւ իրաւանց մէջը չկայ։

"Ե. Ա՛ն՝ 1813ին երդուեալ վկաներուն խոստովանութիւններն ամենեւին զօրութիւն չունին։ — վկաները՝ կը վկայեն ի լսելոյ եւ ի լոյս։ Եւ ուրիշ բան չեն կրնար վկայել։ Ուստի զի բողոքական եկեղեցւոյն արձանագրութեանը Տամեմատ, այն կալուածներն, արդէն 1750ին, պահանջող եկեղեցւոյն չէին։

"Զ. 1752ին հրատարակուած երկրակալութեան ցանկէն (Urbarialis Conscriptio) — երբ պաշպանվի կալուածատերութիւնը դեռ մեր Հասարակութեանը վրայ անցուած չէր — յայտնապէս կը տեսնուի որ, թէ ուղղափառ Հռոմէական կաթուղիկէ ու թէ միացեալ յունադաւան կրօնիներուն եկեղեցիներուն կալուածները՝ կորուած, տրուած էին։ Ուստի Հոյ Հասարակութիւնը բողոքական եկեղեցիէն, բան մը գրաւած չի կրնար ըլլալ։

"Է. Երբ 1758ին պաշպանվի կալուածատերութիւնը մեր Հասարակութեան տրուեցաւ, ինչպէս ուրիշ երկրակալութեան ցանկէ կ՝երեւայ, այն միջոցին միայն Հռոմէական կաթուղիկէ եւ միացեալ յունական եկեղեցիներուն Համար, կարուեցան կանոնիկոսական տեղեր եւ ոչ թէ բողոքական եկեղեցիներուն Համար։ — Մեր Հասարակութիւնը՝ մինչեւ քայսօր, ունի միայն զայն — եւ ոչ աւելի — այն օրինաւոր իրաւամբ, ինչ որ այն ատեն արքունական գանձէն ընդունեցաւ։

"Ը. Մինչեւ հիմակ, նոր ու չլսուած խընդրուածքի տեսակ մըն է, որ եթէ եկեղեցի մը՝ գէշ եւ անյարմար տեղւոյն վրայ է, զանիկա՝ աւելի լաւ, յարմար, Հանգիստ եւ ապահով ընելու Համար, չէ թէ ինք՝ եկեղեցին եւ անոր անդամներն, այլ Հասարակութիւնն, իւր սեպհական երկիրներէն տեղ տալով՝ լաւագոյն եւ ապահովագոյն ընելու է։ — Արգելուած չէ բողոքականաց, որ — եթէ իրենց եկեղեցւոյն տեղն, ինչպէս կ՝ըսեն, անյարմար է — լաւագոյն տեղ մը գնեն եւ անոր վրայ եկեղեցի կանգնեն։ Բայց տեղ մը գրաւած չէ, թէ զայս ընելու պարտական ըլլայ Հռոմէական կաթուղիկէ եկեղեցւոյն Հասարակութիւնը։

"Թ. Երբ բողոքական եկեղեցին ժամ շինելու Համար ողորմութիւն ժողովելու ելաւ (1723ին) ճանչցաւ ու ցուցուց, որ աղէկ տեղ ու աղէկ եկեղեցի չունի։ Յարմարագոյն եկեղեցի մը կանգնել կ՝ուզէ։ Այս առթիւ մեր Հասարակութիւնն ալ, իրեն դրամական օգնութիւն մտայոյց։

"Ժ. Բողոքական մեծապատիւ եկեղեցականն առեանը կը Հաստատէ, թէ մենք — չորս ընկալեալ կրօններէը Հաւասարապէս պարտաւորուած իրաւանց եւ երկրին օրինաց Համեմատ — ժամի տեղ, քահանայի եւ վարպետի եկամտի երկիրներ, պարտական ենք տալու իր եկեղեցւոյն, Բայց ասիկա, ամէն օրական սովորութիւններուն հակառակ բան մը կը պարունակէ։ Որովհետեւ միութիւնն եւ անոր վրայէն եղած օրէնքները, զայն միայն կը Հաստատեն, որ իւրաքանչիւր ոք իր կրօնն ազատապէս կարենայ գործածել։ Թէ որ քանի մը տանուտէր ուզեն եկեղեցւոյ տեղ գնել, եկեղեցի կանգնել իրենց յատուկ ստակովը, այս բանիս մէջ, մէկն իրենց արգելք մը չկարենայ դնել։ Բայց օրէնք մը երբեք ըսած չէ, որ մէկ կրօնի մէջ եղած Հասարակութիւն մը, իւր մէջ տեղաւորուած ուրիշ կրօնի մարդիկներու Համար, իր յատուկ երկիրներէն, Հոն եկեղեցւոյ տեղ եւ ժողովրդապետութեան երկիրներ տալու պարտական ըլլայ։ Եթէ այս բանս Հիմ մ՝ունենար, այն ատեն, երբ լուտերականք եւ կալուինականք այս

digitised by A.R.A.R.@

տեղը գաղթելու ըլլան, ամէն առնն եւ ամէնուն եկեղեցի եւ ժողովրդապետութեան տեղեր տալու պարտական պիտի ըլլայինք։ Վերջապէս

"Թ. Ե. Ընական ստոյգ չէ ու չէ ապացուցուած, որ բողոքական եկեղեցւոյն գերեզմանոցէն, տեղ առած ըլլայ մեր հասարակութիւնն, որովհետեւ ինչ թաղուելու տեղ որ ունէին այն միջոցին երբ արքունական կալուածատիրութիւնը մեզի յանձնուեցաւ, մինչեւ այսօր իրապէս կեցած ձեացած է։ Բողոքական եկեղեցին ասոր հակառակը երբեք հաստատած չէ ու չի կրնար հաստատել։

"Ընդհակառակն ուրեմն, երբ մեր հասարակութիւնը՝ տէրութեան օրէնքներովն եւ այս նիւթիս վերաբերեալ իշխանականկարգ պատրութիւններով՝ յայտնապէս ցուցուց.

"ա. Թէ, կանգուն կեցած վերին հրամանները՝ կանոնիկոական եկամտի տուչութիւնը, հոն միայն կը կարգադրուին, ուր եւ որ քաղաքներուն մէջ հասարակաց երկիրներ կան։

"բ. Թէ այս քաղքին ամէն երկիրները, առանձնական քաղաքացւոց մէջ բաժնուած ըլլալով՝ հասարակաց երկիրներ չունի. ուսկից որ պահանջող բողոքական եկեղեցւոյն համար, հրամայուած երկիրները բաշխուին։

"գ. Թէ մենք, երբեք անանկ երկիր մ՚առած չենք, որուն վրայօք հիմնական կերպով մը կրնայ բողոքական եկեղեցին ըսել, Թէ իրմէն գրաւած առած ենք։ Երբ ցուցուցինք.

"դ. Թէ խառն տուչութեամբ (mixta donatio) մեր սեպհական ստացուածքն եղած երկրակալութիւնները, հիմակ ալ այնպէս են, ինչպէս որ մեր վեհափառ իշխանապետէն մեզի տրուած առեն. եւ անոնց մէջ — օրինաւոր ձամբէն դուրս — մէկն ալ մեզ անհնգիտ ընել չի կրնար։ — Երբ ցուցուցինք վերջապէս.

"ե. Թէ նոյն իսկ պահանջող բողոքական եկեղեցւոյն յատուկ մուրհակն իրեն դէմ կը վկայեն — Թէ ամէն բանի մէջ իրաւունք ունինք. Թէ մենք երբեք մէկ մը բան մ՚առած չենք, զոր եւս տալու հարկադրինք։ — Երբ ամէն կերպով ցուցուցինք, որ մշանջենաւոր տուչութեամբ մեզի տրուած իրաւունք մը չենք կրնար կորնցրնել. Տասանաւորեամբ կը յուսանք որ ամենապատիւ արքունական կառավարութեան վերին խորհուրդը, արդարապէս եւ հայրական գթութեամբ, ինչպէս որ 1817 Դեկտ. 31ին տուած հրամանագրովին որոշեց, որ բողոքական եկեղեցւոյն ամբաստանութիւններն անհիմն են ու զինք իր ամէն պահանջմունքներովը մերժեց. այնպէս ալ հիմակ՝ երբ մեր հասարակութիւնը, բողոքական եկեղեցւոյն, վերին իշխանութեան նոր ամբաստանութեանցը վրայ աւելի յայտնի ու լուսաւոր կերպով կը ցուցընէ իր իրաւունքները, կը յուսայ Թէ գթածաձաւ բողոքողները մերժելու պիտի բարեհաճին։

"Ուստի որդիական մեծարանքը կը խնդրենք, ամենապատիւ խորհրդէն, որ այսհնիմիթիս նկատմամբ եղած պատճառներն ի նկատի առնելով՝ բարեհաճի զմեզ բողոքական եկեղեցւոյն պահանջմունքներէն ազատ ընել։ — կը խնդրենք միանգամայն, որ բողոքող եկեղեցւոյն եւ անոր անդամոցն իմացընէ, որ եթէ եկեղեցւոյ տեղերու, քահանայի եւ վարպետի երկիրներու պէտք ունի, զանոնք՝ ուրիշ քաղաքներուն տալութեանը համեմատ, իւր յատուկ ստակովը գնէ եւ զմեզ՝ մերիներն մէջ անհանգիստ չընէ։ — Խորհուրդն այս բանս արգէն, 1817ին տուած հրամանագրովին այսպէս ճանչցաւ եւ այսպէս ընդունեցաւ։ Ուրիշ կողմանէ, մանաւանդ մեծարանք են, ամենապատիւ Խորհրդոյդ։

Եղիսաբեթուպոլիս 1827, Նոյեմբ. 22

պարտաւորեալ ծառայք

Տիհսաբեթուպոլսոյ երդուեալ հասարակութիւնը։

Ես հիմնովին ու զօրութեամբ գրուած տեղեկութիւններն ունեցան իրենց հետեւութիւնը։ Վերին կառավարութիւնը համոզուեցաւ, որ բողոքական եկեղեցւոյն պահանջմունքներն տուգիւ անաւելի են եւ իրաւունքն ազգային է. խնդիրը մէկդի դրաւ, որ ձեաց մնայող տակ։ — կամաց կամաց ամէն բան մոռցուեցաւ։ Չնեղեսաբեթուպոլսոյ հասարակութիւնն անկից ետքն ոչ ոք անհանգիստ ըրաւ. եւ ձեացին չայք այն վիճակին մէջ, որ վիճակին մէջ որ անկից յառաջ էին։ Ընդհակառակ ոչ ոք զերինք տափակ որ բողոքականաց եկեղեցւոյ տեղ՝ ու ժողովրդապետին եւ ուսուցչին եկամտի երկիրներ կարեն։

Խնդիրն անով վերջացաւ, որ գարուս երկրորդ կիսուն սկիզբները Հալէբ կամուհին, բողոքական եկեղեցւոյն պարզեւեց, քաղքին մէկ հիւանդային արեւմտեան ծայրն ունեցած ագարակին՝ իւր անովը։ — Ասոր մէկ մասին մէջ կը բնակէր բողոքական քարոզիչը, մնացեալին մէջ կը կատարուէին աստուածային պաշտամունքները մինչեւ վերջին տաեններս։ Երբ որ 1894ին, ունեցած մէկ եկամտի տներուն ծախելով՝ 1896ին՝ կանգնեցին ժողովրդապետութեան շէնքին քովը՝ հին խրճիթին տեղ գեղեցիկ եկեղեցի մը, ամէն բան մոռցուեցաւ, ու տիրոջ խաղաղութիւն։

(Շարունակելի։) ՅՈՎՀ. ՍՈՒՐՄԱ

digitised by A.R.A.R.@